

Žák s odlišným mateřským jazykem jako žák se speciálními vzdělávacími potřebami na základní škole

A pupil with a different mother tongue as a pupil with special educational needs in primary school

Lucie Hájková, Zdeněk Čermák

Abstrakt

Cílem příspěvku bude pojednat o praxi při realizaci vzdělávání žáků s odlišným mateřským jazykem na základních školách, jakožto žáků se speciálními vzdělávacími potřebami s důrazem na to, že se jedná o žáky nejen s jazykovou bariérou, ale především se socio-kulturním znevýhodněním. Díky geopolitickým událostem, globalizovaností (smíšená partnerství, ekonomické důvody) jejich počet na základních školách stále narůstá a školy, vedení i samotní učitelé stejně tak jako odborní pracovníci školních poradenských pracovišť a školních poradenských zařízení se musí ve své praxi s touto relativně novou problematikou neustále potýkat. V rámci příspěvku se tedy budeme zabývat opatřeními, která byla přijata na národní úrovni, stejně tak jako analýzou vzdělávacích potřeb žáků s odlišným mateřským jazykem příp. realizací vybraných podpůrných opatření při jejich vzdělávání.

Klíčová slova

odlišný mateřský jazyk, podpůrné opatření, speciální vzdělávací potřeby, základní škola

Abstract

The aim of the paper will be to discuss the current practice in the implementation of the education of pupils with a different mother tongue in primary schools as pupils with special educational needs, with emphasis on the fact that these are pupils not only with a language barrier, but mainly with socio-cultural disadvantages. Due to geopolitical events, globalisation (mixed partnerships, economic reasons), their number in primary schools is constantly increasing and schools, management and teachers themselves as well as school counselling and guidance professionals have to constantly deal with this relatively new issue in their practice. In this paper we will therefore look at the measures that have been adopted at national level, as

well as at the analysis of the educational needs of pupils with a different mother tongue and the implementation of selected support measures in their education.

Key words

different mother tongue, support measures, special educational needs, primary school

Úvod

V oblasti vzdělávání je nutno brát v potaz současný stav globalizované společnosti, která s sebou přináší mohutnou vlnu migrace, se kterou souvisí i vzdělávání žáků s odlišným mateřským jazykem (dále jen žák s OMJ) umocněnou t.č. například válečným konfliktem na Ukrajině. Pro dítě i jeho rodinu je změna životního místa zcela zásadní. Ocitá se v prostředí, které nezná, nerozumí sociokulturnímu pozadí dané společnosti ani místnímu jazyku. Škola se tak může stát mostem k porozumění. Vzdělávání přispívá k začleňování dítěte i celé rodiny do místního společenství. Základním předpokladem se pak stává osvojení si jazyka dané země, získání jazykových dovedností. Znalost vyučovacího jazyka bývá u dětí, které pocházejí z odlišného jazykového a kulturního prostředí, minimální, často nulová. Přesto se očekává jejich brzké zapojení do školní výuky (Spilková, 2012).

V českých školách narůstá počet žáků s OMJ, kteří potřebují specifickou podporu nejen ze strany pedagogů. Trendem v posledních 6-7 letech je neustále navyšování podílu žáků s OMJ. Například pokud srovnáme školní rok 2014/2015 a 2022/23 zjistíme, že počet žáků s OMJ v mateřských školách se zvýšil z 1,9 % na 5,3 % a počet žáků s OMJ na základních školách se zvýšil z 1,9 % na 7,22 %. Ve školním roce 2021/2022 navštěvovalo dle školské statistiky MŠMT základní školu 30 543 žáků s OMJ. Tento počet se ve školním roce 2022/2023 více jak zdvojnásobil na celkový počet 72 748 žáků s OMJ vlivem přílivu uprchlíků z Ukrajiny. Část skupiny žáků s OMJ však není statisticky zcela podchycena. Jedná se jednak o žáky, kteří sice disponují občanstvím ČR, ale mají migrační zkušenost a mnohdy žádnou či nedostatečnou znalost českého jazyka, a také o žáky, s českým či dvojitým občanstvím, ale s nedostatečnou znalostí českého jazyka (MŠMT, 2023). Příčiny problémů při prosazování žádoucích změn lze dle Spilkové (2012) hledat jak ve vnitřních, tak zejména ve vnějších podmínkách. Co se týče vnitřních podmínek, za důležité lze považovat zejména nedostatečné vnitřní přijetí změn, setrvačnost a stereotypy v učitelské práci a celkovou profesní nepřipravenost na rychlé změny ve společnosti, na nové pojetí školního vzdělávání. Mezi vnějšími podmínkami dominuje chaoticky se měnící legislativní prostředí, absence efektivní systémové podpory – nestačí pouze

podpora ideová, nepostradatelná je také podpora materiální. V řadě oblastí, z níž jednou z nich je právě oblast vzdělávání žáků s OMJ jsou opatření zaváděna nesystémově, mnohdy jen na úrovni jednotlivých škol, rozdíly jsou nejen v podpoře finanční a metodické, ale týkají se i různých přístupů k dalšímu vzdělávání pedagogických pracovníků. Většina zaváděných dílčích opatření bývá posléze opouštěna pro dlouhodobost návratnosti výsledků. V tom tkví dle Rýdla (2012) příčiny dramatu politicky prosazované reformy, která má zájem na rychlém řešení. Proto i návrhy zákonů a nových dokumentů vedou pouze k dílčím změnám.

1 Žák s odlišným mateřským jazykem

Důležitým pojmem v kontextu projednávané problematiky je žák s odlišným mateřským jazykem. Za žáka s odlišným mateřským jazykem je považováno dítě, které komunikuje prostřednictvím jiného jazyka, než je úřední jazyk země, kde žije, nebo vyučovací jazyk školy, kterou navštěvuje. Tyto děti se na naše území dostaly spolu se svými rodinami z nejrůznějších důvodů, například pracovních, kulturních, ekonomických. Značnou část žáků s OMJ tvoří děti, které se narodily v České republice, ale vyrůstají v rodině, ve které čeština není komunikačním jazykem. Dále do této skupiny spadají děti, které v současné době sice žijí na území České republiky, ale narodily se v zahraničí v rodině, kde jeden nebo oba rodiče sice mluví česky, ale majoritním jazykem v rodině není čeština nebo čeština nebyla jazykem vyučovacím (Radostný, 2011).

V procesu začleňování hraje odlišný mateřský jazyk důležitou roli. Neznalost či omezená znalost českého jazyka pro tyto žáky představuje potenciální ohrožení v podobě neúspěchu ve vzdělávání, izolace v kolektivu či předčasného opuštění vzdělávacího systému. Znevýhodňuje je také to, že jejich rodiče studovali v jiném jazyce a učivu v českém jazyce příliš nerozumí, tudíž nemohou poskytnout svým dětem dostatečnou oporu.

Přístup těchto žáků k integraci a k samotnému vzdělávání je ovlivněn fenoménem vykořenění. Jedná se o ztrátu kořenů v zemi původu, kdy dochází ke ztrátě přátel, spolužáků, širší rodiny a jistoty ze známého prostředí. Tento fenomén může být spojen s kulturním šokem, ztrátou motivace učit se, frustrací, pocitem odcizení a velkou osamělostí, což vede k tomu, že se žáci cítí v nové škole izolovaní a opuštění od spolužáků. Zakořenění trvá několik let a do značné míry je ovlivňováno otevřeností a přátelskostí nového prostředí (Igoa, 1995).

2 Inkluze žáků s odlišným mateřským jazykem

Inkluze žáků s odlišným mateřským jazykem vychází ze stejných principů jako inkluze jinak znevýhodněných dětí. To znamená, že by i vzdělávací potřeby těchto žáků měly být efektivně vyrovnávány. Problémem je, že před příchodem do české školy mají jen velmi zanedbatelnou možnost, jak se na povinnou školní docházku připravit. Jednou z možností je, že žák začne navštěvovat kurzy českého jazyka v místě svého bydliště. Tento postup je často využíván v jiných evropských zemích (Norsko, Švédsko, Rakousko aj.), nikoliv v České republice. Toto je mnohými pedagogy oprávněně považováno za velkou překážku v procesu vzdělávání žáků s OMJ (Hájková, Strnadová, 2010).

V případě žáků s odlišným mateřským jazykem se tedy de facto jedná o automatickou inkluzi do běžných základních škol hlavního vzdělávacího proudu. Problém ovšem je, že hlavní vzdělávací proud na ně není zdaleka připraven. Chybí jak odborníci na výuku češtiny jako cizího jazyka, tak asistenti pedagoga. Situaci také ztěžuje fakt, že nejsou všichni žáci s odlišným mateřským jazykem zahrnuti do skupiny žáků se speciálními vzdělávacími potřebami (Lechta, 2010). O tom, zda bude žák s OMJ zařazen do kategorie žáka se speciálními vzdělávacími potřebami rozhodují školská poradenská zařízení na základě provedeného vyšetření. Pedagogicko-psychologické poradny nebo speciálně pedagogická centra však často nedisponují dostatečně kvalitními diagnostickými materiály pro žáky s OMJ a jejich diagnostika je tak nemožná, a tudíž je i velmi znesnadněné uznat žáka za žáka se speciálními vzdělávacími potřebami (edu.cz, 2023).

Při vzdělávání žáků s odlišným mateřským jazykem je důležité si uvědomit, že vyučovací jazyk je pro ně cizím jazykem. To znamená, že při výuce dochází k situaci, kdy se paralelně cizí jazyk učí a zároveň se prostřednictvím tohoto cizího jazyka vzdělávají. Neznalost vyučovacího jazyka velmi výrazně ohrožuje školní úspěšnost žáků s OMJ, a je tedy důležité chápat jazykovou bariéru jako zásadní znevýhodnění při vzdělávání. Vedle osvojení si jazyka je třeba, aby se žáci zapojili do výuky, zvládli učivo prostřednictvím nového jazyka, prošli si nesnadným procesem socializace v jazyce, který se teprve učí, získali odpovídající sociální dovednosti, osvojili si kulturně podmíněné společenské normy, které určují podobu školní každodennosti, vyrovnat mezeru ve vzdělání způsobenou změnou vzdělávacího systému (Radostný, 2011).

3 Vzdělávání žáků s odlišným mateřským jazykem

Do roku 2005 v české legislativě nebylo pevně ukotveno právo na vzdělávání žáků s OMJ. Začleňování žáků s OMJ do českého vzdělávacího procesu probíhalo zcela nahodile

a nesystematicky. Od 1. ledna 2005 vešel v platnost nový školský zákon (č. 561/2004 Sb.), o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání, jehož § 20 pojednává o vzdělávání cizinců. Všem bez rozdílu se přiznává právo na přístup ke vzdělávání, a to za stejných podmínek jako občanům České republiky.

Snaha pomoci svobodnému pohybu osob v rámci EU vedla k tomu, že děti občanů ze členských států EU měly možnost navštěvovat bezplatnou přípravu k jejich začlenění do základního vzdělávání, která zahrnovala výuku českého jazyka. Dle vyhlášky 48/2005 musela být v každém kraji zřízena třída pro jazykovou přípravu. Celková délka jazykové přípravy žáka v těchto třídách byla nejméně 70 vyučovacích hodin po dobu nejvýše šesti po sobě jdoucích měsíců školního vyučování. Důležité bylo také dodržování maximálního počtu žáků ve třídě, což bylo 10 žáků.

Právo žáků z EU navštěvovat bezplatnou přípravu českého jazyka vyvolalo řadu diskusí. Základní školy nedokázaly posoudit, zda možnost účastnit se speciální výuky se týká také dětí osob, které v ČR získaly status tzv. dlouhodobě pobývajícího rezidenta (viz změna školského zákona provedená zákonem č. 161/2006). Ačkoliv třídy pro jazykovou přípravu byly určeny jen dětem občanů z EU, mnohé školy radily do tzv. přípravných jazykových tříd i žáky, kteří přicházeli do českého prostředí ze zemí mimo EU a kteří splňovali (resp. jejich rodiče) podmínku, že jim bylo v ČR nebo jiném členském státě EU přiznáno postavení dlouhodobě pobývajícího rezidenta.

Za zvláštní skupinu žáků s OMJ v oblasti základního vzdělávání bylo možné podle platného školského zákona považovat azylanty a žadatele o mezinárodní ochranu. Tato skupina žáků byla na rozdíl od dalších skupin žáků s OMJ považována za žáky se speciálními vzdělávacími potřebami (§16 školského zákona), konkrétně se sociálním znevýhodněním. Dle školského zákona pro ně může být zřízena pozice asistenta pedagoga. Vzdělávání těchto žáků se vedle školského zákona řídí také zákonem č. 325/1999 Sb. o azylu, který stanovuje nárok na bezplatnou výuku českého jazyka v rámci Státního integračního programu v gesci MŠMT a MV ČR. Mnohé výzkumy (Bačáková, 2009, 2010) však ukázaly, že do roku 2011 nebyla tato výuka mladším 16 let poskytována.

K postupným změnám v procesu začleňování a vzdělávání žáků s OMJ začalo docházet v druhé polovině roku 2011. V roce 2011 byl vypracovaný text s názvem „Metodické doporučení

ředitelům škol – výuka cizinců¹”, který byl v roce 2012 aktualizován pod názvem „Metodická doporučení k začleňování žáků-cizinců do výuky v českých základních školách²”.

Cílem textu bylo upřesnit postupy při začleňování žáků s OMJ do českých základních škol podle metodického doporučení, které se týkalo podmínek organizačního zabezpečení, zařazování a vzdělávání žáků s OMJ, jejich hodnocení, spolupráce s rodiči, se školními poradenskými pracovišti, pedagogicko-psychologickými poradnami a nestátními neziskovými organizacemi. Hlavním smyslem metodického doporučení bylo přispět ke zkvalitnění procesu začleňování žáků s OMJ do základního vzdělávání v České republice a podpořit metodiku práce s žáky s OMJ, kteří mají malou či nulovou znalost českého jazyka.

Od 1.1.2012 (podle § 20, odst. 6 ŠZ (viz jeho novelu vyhlášenou pod č. 472/2011 Sb.) se začalo přistupovat ke vzdělávání všech žáků s OMJ na českých základních školách stejným způsobem. Všichni žáci s OMJ mají nárok na bezplatnou jazykovou přípravu.

Na základě vyhlášky MŠMT č. 147/2011 Sb., která mění vyhlášku č. 73/2005 Sb. o vzdělávání dětí, žáků a studentů se speciálními vzdělávacími potřebami a dětí, žáků a studentů mimořádně nadaných, jsou žáci, kteří mají nízkou či nulovou znalost českého jazyka zařazeni mezi žáky se speciálními vzdělávacími potřebami. Od 1.9.2011 je možné nedostatečnou znalost českého jazyka řešit využitím speciálních pedagogických metod a postupů, poskytnutím individuální podpory těmto žákům v rámci výuky a její přípravy, využitím poradenských služeb školy a školských poradenských zařízení, individuálního vzdělávacího plánu a služeb asistenta pedagoga. Škola má právo požádat o finanční podporu na pozici asistenta pedagoga, který pomáhá žákům s OMJ při jejich adaptaci ve školním prostředí, učitelům při komunikaci se žáky, při individuální práci s nimi, odstraňování výchovných a vzdělávacích obtíží žáků.

Klíčovým zákonem, který se zabývá podpůrnými opatřeními pro děti s OMJ, je novelizovaný školský zákon 82/2015 Sb., kterým se mění školský zákon č.561/2004 Sb., spolu s vyhláškou 27/2016 Sb. o vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami a žáků nadaných. Zákon zavádí systém 5 stupňů podpůrných opatření. Na žáky s OMJ a žáky z odlišného socio-kulturního prostředí se vztahují první tři stupně podpůrných opatření. První stupeň podpůrných opatření je určen žákům s pokročilou znalostí češtiny, kteří potřebují podporu v jednotlivých předmětech. Druhý stupeň podpůrných opatření je poskytován žákům s nedostatečnou znalostí vyučovacího jazyka. Ve druhém stupni může docházet k úpravě organizace a metod výuky,

¹ Tento dokument nahradil do té doby používaný Pokyn Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky ke vzdělávání cizinců (21836/2000-11

² Obě Metodická doporučení byla zpracována na základě požadavku MŠMT. Na zpracování se podílel Národní ústav pro vzdělávání spolu s J. Šindelářovou a S. Škodovou.

hodnocení žáka a využití IVP. Žáci mají také nárok na 120 hodin českého jazyka ročně, úpravu obsahu vzdělávání a speciální učebnice. Důraz je kladen také na sociokulturní adaptaci. Třetí stupeň podpůrných opatření je poskytován žákům s neznalostí vyučovacího jazyka. Může docházet k úpravám v metodách práce, organizaci a průběhu vzdělávání. Žáci mají nárok na 200 hodin českého jazyka ročně, úpravu obsahu vzdělávání, speciální učebnice a pomůcky a také například asistenta pedagoga.

4 Závěr

Problematika vzdělávání žáků s OMJ je stále více aktuálnější. Počet těchto žáků rok od roku roste a je třeba, aby se na skutečnost, že žáci s OMJ budou přicházet na základní školy stále častěji a v podstatně větším počtu. Není možné také opomenout fakt, že vlivem globalizovaného světa vzrůstá počet dětí, které se rodí do multilinguálního prostředí. I tyto děti mohou spadat do kategorie žák s OMJ. Na danou situaci by měla především zareagovat konkrétní opatření vzdělávací politiky. Ačkoli není stav v České republice uspokojivý, zdá se, že vzdělávací politika a jednotlivé základní školy začínají této oblasti věnovat stále větší pozornost. Je snaha principiálně dodržovat hlavní zásady vyplývající z Úmluvy o právech dítěte týkající se rovnosti v přístupu ke vzdělávání. Tím je pak v konkrétních opářeních přímo ve školách posilováno i jazykové vzdělávání dětí s OMJ. Na významu nabývá rovněž posílení vztahů rodiny a školy a zapojení rodičů do vzdělávání dětí v různých formách spolu se zapojením místních komunit. Se vzděláváním dětí s OMJ souvisí úzce specializovaná příprava učitelů a jejich následná podpora.

Seznam zdrojů

Bačáková, M. (2009). *Access to education of refugee children in the Czech Republic*. <http://www.unhcr.cz/dokumenty/report-bacakova.pdf>.

Bačáková, M. (2010). *Analýza stavu výuky českého jazyka v rámci státního integračního programu v období 2007 - 2010*. <http://www.unhcr.cz/dokumenty/analyza-vyuky-ceskeho-jazyka-2007-2010.pdf>.

Hájková, v., strnadová, i. (2010). *Inkluzivní vzdělávání: [teorie a praxe]*. Praha: Grada.

Igoa, c. (1995). *The Inner World of the Immigrant Child*. London: Routledge.

Lechta, V. (2010). *Základy inkluzivní pedagogiky: dítě s postižením, narušením a ohrožením ve škole*. Praha: Portál.

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. (2011). *Metodické doporučení ředitelům škol k výuce žáků-cizinců*, č.j.: 25 120/2011-27. <http://www.msmt.cz/vzdelavani/zakladni-vzdelavani/metodicke-doporuceni-reditelum-skol-vyuka-cizincu>.

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. (2012). *Metodická doporučení k začleňování žáků-cizinců do výuky v českých základních školách*. <https://clanky.rvp.cz/clanek/s/Z/14329/metodickadoporuceni-k-zaclenovani-zaku-cizincu-do-vyuky-v-ceskychzakladnich-skolach.html/>.

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. (2022). *Metodická informace pro školská poradenská zařízení*. <https://www.edu.cz/methodology/informace-pro-skolska-poradenska-zarizeni/>.

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. (2023). *Statistická ročenka školství*. <https://statis.msmt.cz/rocenka/rocenka.asp>.

Radostný, I. a kol. (2011). *Žáci s odlišným mateřským jazykem v českých školách*. Praha: Meta - Sdružení pro příležitosti mladých migrantů.

Rýdl, K. (2012). Pedagogika zdviženého prstu na rozcestí. In Lukášová, H. (ed.), *Proměny pojetí vzdělávání a školního hodnocení. Filozofická východiska a pedagogické souvislosti*. (s. 107-150). Praha: Asociace waldorfských škol.

Spilková, V. (2012). Výzvy, které přináší osobnostně rozvíjející pojetí vzdělávání pro školu, učitele a vzdělávací politiku. In Lukášová, H. (ed.), *Proměny pojetí vzdělávání a školního hodnocení. Filozofická východiska a pedagogické souvislosti*. (s. 41-70). Praha: Asociace waldorfských škol.

Vyhláška 27/2016 Sb. o vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami a žáků nadaných (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2016-27>.

Vyhláška č. 147/2011 Sb., kterou se mění vyhláška č. 73/2005 Sb. o vzdělávání dětí, žáků a studentů se speciálními vzdělávacími potřebami a dětí, žáků a studentů mimořádně nadaných (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2011-147>.

Vyhláška č. 48/2005 Sb., o základním vzdělávání a některých náležitostech plnění povinné školní docházky (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2005-48>.

Zákon č. 161/2006 Sb., kterým se mění zákon č. 326/1999 Sb., o pobytu cizinců na území České republiky a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů, a některé další zákony (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-161>.

Zákon č. 325/1999 Sb., o azylu a o změně zákona č. 283/1991 Sb., o Policii České republiky, ve znění pozdějších předpisů (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-325>.

Zákon č. 472/2011 Sb., kterým se mění zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání, ve znění pozdějších předpisů (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2011-472>.

Zákon č. 561/2004 Sb., zákon o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon) (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-561>.

Zákon č. 82/2015 Sb., kterým se mění školský zákon č.561/2004 Sb. (2023). <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2015-82>.

Kontakt

Mgr. Lucie Hájková

Katedra věd o výchově, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice, Studentská 84, 532 10
Pardubice

lucie.hajkova@upce.cz

PhDr. Mgr. Zdeněk Čermák

Katedra věd o výchově, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice, Studentská 84, 532 10
Pardubice

Zdenek.cermak@upce.cz